

KECSKEMÉTI GÁBOR

RIMAY RETORIKAI NÉZETEINEK FORRÁSAI ÉS ÖSSZETEVŐI*

Rimay János nevezetes, 1629. május 25-én Rákóczi Györgyhez írott levelében 18 latin nyelvű betét található, a néhány szavas szintagmától jelentős terjedelmű és fontos szemléleti elemeket hordozó körmondatokig. Ezeknek épp a feléhez, kilenchez tartozik Rimaytól származó attribúció, ami egyik esetben sem több az idézett szerző nevének megjelölésénél. Ugyan a levél hosszú ideje intenzív érdeklődés középpontjában áll és például a magyarországi manierista irodalomról megfogalmazott álláspontokat jelentős részben e szöveg kapcsán alakították ki, a latin idézeteket eddig alig-alig vizsgálta bárki is. A legutóbbi Rimay-kiadás, Ács Pál 1992. évi munkája¹ a 18 idézetből ötnek azonosította a lelőhelyét, nem is annyira összegezve, mint inkább megalapozva az ilyen tárgyú vizsgálatokat, hiszen a korábbi kiadásoknak – Eckhardt Sándor kritikai kiadását is beleértve² – nem volt ambíciója e feladat elvégzése. Egy hatodik idézet azonosítása is megtörtént már az 1992 előtti szakirodalomban,³ ez csak az 1992. évi sajtó alá rendező figyelmét kerülte el. Jelen tanulmányomban további hét idézet azonosítására kerül sor, de azt hiszem, ez a dolog kisebbik része. Ahol az érdemi gondolat sor kezdődik, az az a pont, ahol e forrásszövegek és Rimay gondolatmenetének egymásra vonatkozásáról állíthatunk valamit.

Lássuk először az Ács Pál által felkeresett öt idézetet. Az idézeteket a levélbeni előfordulásuk sorrendjében megszámoztam. A Rimay által közölt változatban adom őket a kritikai kiadás alapján, utánuk zárójelben a Rimaytól származó attribúció, majd gondolatjel után az azonosított szöveghely áll:

- (2) Equidem soleo etiam, quod uno verbo Graeci, si aliter non possum, idem pluribus verbis exponere (Cicero) – fin. 3,4,15.

* Készült az OTKA T 042564 sz. program támogatásával.

¹ RIMAY János *Írásai*, kiad., utószó, jegyz. ÁCS Pál, Bp., Balassi Kiadó, 1992 (Régi Magyar Könyvtár: Források, 1). A levél szövegközlése a 224–234., jegyzetei a 317–319. lapon.

² RIMAY János *Összes művei*, kiad. ECKHARDT Sándor, Bp., Akadémiai, 1955. A levél szövegközlése a 434–440., jegyzetei a 441. lapon. A kritikai kiadás a levél egy 18. századi kézirat másolatából készült, ami az olvasat értékét néha elbizonytalanítja.

³ KOVÁCS Sándor Iván, *Justus Lipsius és a magyar késő-renaisszánsz utazási irodalom* (a továbbiakban: KOVÁCS S. I. 1971/1975) = KOVÁCS Sándor Iván, *Pannóniából Európába: Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, Bp., Gondolat, 1975 (a továbbiakban: KOVÁCS S. I. 1975), 72–79, 77–78.

- (3) Aliud est esse artificem cuiusdam generis et artis, aliud in communi vita, et vulgari hominum consuetudine non habet et rudem (Cicero) – de orat. 1,58,248.
- (6) Probanda ea oratio, in qua nihil inane, nihil inconditum, nihil curtum, nihil claudicans, nihil redundans insit (Cicero) – orat. 51,173.
- (7) Etsi non plurimi sanguinis sit, habeat tamen succum aliquem oportet, ut etiam si maximis illis viribus careat, sit, ut ita dicam, integra valetudine (Cicero) – orat. 23,76.
- (17) Non est currentis, neque volentis, sed miserentis Dei. Misereatur autem illorum ille, quae illius misericordia indigentes se sentiunt et agnoscunt, et pro illa impetranda supplices ad illum recurrunt – Ács Pál azonosítása itt csak a Rákóczi jelmondatául is szolgáló bibliai idézetre (Róm 9,16) vonatkozik, az azt értelmező mondat lekövetését nem ismerjük.

A levélben idézett Lipsius-helyet Kovács Sándor Iván azonosította:

- (8) Nulla tam felix regio, quae felicissima omnia ingenia includat, sua cuique terrae gemula,⁴ quae illustret (Lipsius) – epist. de peregrinatione Italica.

Az általam most feltárt lekövetések – mielőtt bővebb kifejtésükre sor kerülne – a következőkben összegezhetők:

- (1) Amens temerariusque iudicetur merito is, qui detrahare ausit tantam tamque decentem capiti suo haerentem cum laude coronam – Horatius sat. 2,3,107–108. és 1,10,48–49.
- (4) Orationis praeclarae et artificiosae facultas stupidis negata prudentis animi peculiare signum est atque munus (Isocrates) – paneg. 48.
- (5) Nullam dicere maximarum rerum artem esse, cum minimarum sine arte nihil sit, hominum est inconsiderate loquentium atque in maximis rebus errantium (Cicero) – off. 2,2,6.
- (9) Hoc opus hic labor inter aromata versantem amariticum evadere vires et odores aromatum redolere – Peraldus summa de vitiis 5,2,17. (A fejezetszám a különböző kiadásokban eltérő.)
- (15) Sedendo et quiescendo animus prudens fit (Plato) – Aristoteles phys. 7,4.
- (16) Sine ducta aliqua linea – Plinius nat. 35,84.
- (18) Praestat in magnis paulum excellere, quam in parvis esse praestantissimum (Isocrates) – Helena 5.

Ezek után a továbbra is azonosítás nélkül maradt helyek száma már jelentéktelen, s egy sincs közöttük, amelyhez Rimay attribúciót adna. Gondolati tartalmukat tekintve egyetlen jelentős van közöttük, az eddig mindenki által mindhiába keresett argumentum

⁴ Eckhardt és nyomában Ács kiadásában itt a „gemula” szó áll, ami nyilvánvaló olvasati vagy szedési hiba.

a rossz, feslett erkölcsről szóló vershez. A többi esetében legfeljebb gondolattörmelékekről beszélhetünk. A következők a megoldatlan idézetek:

- (10) Morum malorum pestilens spiritus, sive afflat, affert, sive stringit, inficit, ne forte te ullis afficiat contagiis pruritus aliquis, namque si mores malos non oderimus, non ambimus bonos.
- (11) ...interclusis naturae omnibus meatibus.
- (12) Quicquid nimium leve est, mobile est.⁵
- (13) Qui frequenter a se excurrit, rarer ad se currit.
- (14) A bene sedentibus bona consilia manant.

A felhasznált betétek különböző arányban és súllyal vannak jelen a levél egymást követő tematikai egységeiben. A bevezető, a címzett mecénási kiválóságát és annak örök emlékezetre méltó voltát dicsőítő részben egyetlen latin idézet sincs, a legelső ilyen betét Prágai András fordítói érdemének méltatásához kapcsolódik (1). Rimay nem ad attribúciót idézetéhez, s forrását nem is kereste még senki. Pedig igen érdekes és szerintem nagy fontosságú idézet ez. Két horatiusi szatíra egy-egy részletéből van összegyűrva. Rimaynak a klasszikus szövegen tett változtatásait aláhúzással jelöltem:

2,3,107–108: amens temerariusque judicetur merito is, qui (az eredeti:⁶ amens undique dicatur merito, qui) – esztelennek, szemtelennek itilhessék méltán, aki

1,10,48–49: detrahare ausit tantam tamque decentem capiti suo haerentem cum laude coronam (az eredeti: detrahare ausim haerentem capiti cum multa laude coronam) – az ő Kglme neve dicséretivel kereste érdemes munkájából fejéhez ragadott ilyen nagy áru, s ilyen ékes Koronáját le merészlené fejéről rántani és ragadni.

A második könyv harmadik szatírája az egyik legbonyolultabb narrációjú Horatiusmű. A szerzővel társalgó Damasippus adja elő benne a sztoikus filozófustól, Stertiniustól tanultakat az emberek különféle bolondságairól: fukarságról, becsvágyról, szerelmi megszállottságról, babonáságról. A Rimaytól idézett rövid részlet az eredetiben a céltalanul felhalmozók eszelősnek nevezését ítéli jogosnak, tartalmilag tehát nem kapcsolódik a mű értékét megkérdőjelezőkhöz. Azért elgondolkodtató, hogy a szatíra végén maga Horatius

⁵ Hogy a felsorolt, azonosításra váró latin szállóigék dolgában magában a Johann Wancel margójegyzeteivel és auctoritáseivel enciklopédikussá duzzadt fejedelmi tükörben is volna még mit keresni, azt jól mutatja a (12) idézet. Ugyan nem találtam meg a könyvben, de közeli rokonaira lehet bukkanni például Guevara *Prooemium generaléjában*: „quae leviter admittuntur, facile etiam negliguntur; sic quae difficulter admissa sunt, admodum solícite custodiuntur”, amit a margón még Cassiodorusnak attribúált idézet is alátámaszt: „Solet facile labi, quod sine difficultate potuit inveniri”. (Az utóbbit lásd MPL 69,544B. Az elsőnek a hibátlan Prágai-féle fordítása csak a kötet végi hibajegyzékben lelhető fel: „az mellyec könnyen vetettetnec bé könnyen hátrais hagyattatnac.”) Antonio de GUEVARA, *Horologium principum, seu De vita M. Aurelii imp. libri III*, ford. Johann WANCKEL, Krakkó, 1615; Antonio de GUEVARA, *Feiedelmeknek serkentő oraia, az az Marcvs Avrelivs csaszarnac eleteröl ... irattatot három könyvec*, ford. DRASKOVICH János, PRÁGAI András, Bártfa, 1628 (RMK I, 566 – RMNy 1400).

⁶ Az általam használt Horatius-kiadás: Quintus HORATIUS FLACCUS *Összes versei – Opera omnia*, szerk. BORZSÁK István, DEVECSERI Gábor, kiad., bev. BORZSÁK István, utószó DEVECSERI Gábor, jegyz. SZEPESSY Tibor, BORZSÁK István, Bp., Corvina, 1961 (Kétnyelvű Klasszikusok).

is felkerül az örültek lajstromára, az e megítélésre alapot adó tettei között pedig – költséges építkezései, dühösködése, viharos érzelmi élete mellett – nem kis szerepet kap maga a versírás, „quae siquis sanus fecit, sanus facis et tu”.⁷

Az első könyv tizedik szatírája viszont nem érthető és magyarázható ugyanannak a könyvnek a negyedik darabja nélkül, amelyben Horatius szatíraíró elődeiről mond véleményyt. Igaz, hogy a görögök nem ismerték a szatíra műfaját, Horatius szerint azonban műfajtipológiai rokonság áll fenn a görög ókomédia személyes bűnöket kipellengérező jellege és a szatíra között. Az ókomédia példája indította a műfaj felfedezőjét, Enniust, majd Horatius termékeny elődjét, Luciliust. A negyedik szatíra a könnyű kezű, gyorsan alkotó Lucilius bírálatával kezdődik, s a bíráló megjegyzések egy része Horatius saját szatíráira is érvényes. Ilyen például a köznapibb nyelven való írás értékének megkérdőjelezése: „neque siqui scribat, uti nos, / sermoni propiora, putes hunc esse poetam. / Ingenium cui sit, cui mens diviniior atque os / magna sonaturum, des nominis huius honorem.”⁸ Ugyanakkor a műfaj nemes indítatásból táplálkozik: édesapja is mindig személyes példákkal tanította rá, hogy meglássa a mások vétkét és abból okuljon, de követésre érdemes személyeket és tulajdonságokat is éppígy megnevezett. Aki becsületes életet él, nincs félnivalója a szatíráktól, Horatius pedig nem is tartozik azok közé, „In medio qui / scripta foro recitent”,⁹ nem mindenkinek és mindenhol, csak barátai kérésére olvassa fel őket.

A tizedik szatíra ezt a korábbi negyediket veszi a védelmébe a Lucilius megtámadását méltatlannak tartóktól. Most világosabban fejti ki műfajeszmenyét: nem elég megnevetetni a közönséget, tömörség, sokféle hangnem változtatása és nyelvi tisztaság egyaránt szükséges még. A szatíra műfajában Horatius egyértelműen önmagát tartja a legjobbnak: a többi próbálkozóénál „melius quod scribere possem, / inventore minor”,¹⁰ s itt következik Rimay idézete, vagyis az eredetiben Lucilius az, akinek a szerző nem meri letépni méltó koszorúját. De már a következő sor így folytatódik: „At dixi fluere hunc lutulentum, saepe ferentem / plura quidem tollenda relinquendis.”¹¹ És Lucilius iszapos áradata arra kell hogy tanítsa a költőt: „neque te ut miretur turba, labores, / contentus paucis lectoribus. An tua demens / vilibus in ludis dictari carmina malis? / Non ego; nam satis est equitem mihi plaudere”.¹² Horatius meg is nevezi itt műértő baráti körének figyelemre méltatott tagjait.

⁷ „...ha bárki ilyest ép ésszel tesz, te is úgy tész.” (322, KÁRPÁTY Csilla ford.)

⁸ „...sohse hidd, hogy a köznap / nyelvezetén írok, mint jómagam is, – csupa költő. / Ám akiben szellem van s isteni láng, kinek ajkán / nagy dolgok zengnek, neki add e nevet jutalomként.” (41–44, BEDE Anna ford.)

⁹ „...kik piacon recitálnak”. (74–75, BEDE Anna ford.)

¹⁰ „...én vagyok ebben a legjobbnak, / fölfedezőjét nem számítva”. (47–48, HORVÁTH István Károly ford.)

¹¹ „Ám mondtam: zavaros vízzel folyik, és kivetendő / többet hömpölyget, mint mit benthagyna az ember.” (50–51, HORVÁTH István Károly ford.)

¹² „A tömeg tapsát ne kívánjad, / érd be kevés műértővel. Vagy az ostoba vágyad, / hogy versed diktálja az olcsó iskolamester? / Nem nekem! Én a lovagrend tapsával megelégszem...” (73–76, HORVÁTH István Károly ford.)

Eddig csak Rimay horatiusi óda-imitációját tartottuk számon,¹³ tudván azt is, hogy ebben a nemből legfeljebb a második lehetett, a szikszói Tasnádi Péter protestáns temetési énekként elterjedt Horatius-paródiája után.¹⁴ A szatírák Rimay általi felhasználásáról nem tudunk eddig, most viszont, hogy ez kiderült, ebben a tekintetben az első helyre került irodalmunkban. Igaz, elsősege csak néhány hónapnyi előnyt jelent. Eddig ugyanis azt a két intő verset tudtuk a legrégebbinek, amelyek a szatírák első könyvének első darabjából dolgoztak fel a fősvényről szóló néhány sort. Szerzőjük Szenci Molnár Albert, aki 1629 nyarán, a *Discursus de summo bono* betétverseiként fordította őket németből magyarra, s a hosszabbik, nyolcosoros fordítás Nyéki Vörös Mátyás *Tintinnabulum* több 17. és 18. századi kiadásának végén is megjelent.¹⁵

A Rimay-idézet fontossága azonban nem az elsőségében van (ilyen szoros versenyben nem is különösebben méltányos dolog győztest hirdetni). Annál fontosabb észrevennünk: a klasszikus antik szatíra vezető tekintélyét, sőt annak műfajelméleti reflexióit egy olyan Rimay-mű háttérében találtuk meg, amelynek későbbi passzusai épp „egy satyrás dorgáló feddő írás” elkészítéséről tudósítanak!

Azt hiszem, az idézet horatiusi eredetének felismerése igen világossá teszi továbbá azt a sokat elemzett kérdést is: vajon mi lehetett Rimay véleménye pályatársa fordításáról. Ebből a szempontból véleményem szerint nem az árul el sokat, amit idézett, hanem inkább az, amit az átvett hely közvetlen kontextusából nem idézett a levelében, s ez az implikált jelentés nem túlságosan hízogó Prágai írásművészetére nézve. Hogy ezt a bírálatot milyen értékelő szempontokra alapozva érezte szükségesnek kimondani az ő Luciliusáról, az a levél következő, terjedelmes részéből derül ki, amelyben Rimay a retorikai, főként stilisztikai megformálás igényességéről beszél.

¹³ A *Laus mediocritatis* a 2,10. és a 2,16. óda alapján készült, s ezekhez talán az 1,11. is hozzáveendő: HAVAS László, *Költői időszemlélet a késő reneszánsz és a barokk határán*, ItK, 86(1982), 667–677, 675–676. Megemlítendő még, hogy egy Horatius-episztoła részletét pedig az *Oh ki későn futok...* tartalmi argumentumában használta fel Rimay.

¹⁴ Kritikai kiadása és értékelése: *Régi magyar költők tára: XVI. századbeli magyar költők művei*, XI, 1579–1588, kiad. ÁCS Pál, Bp., Akadémiai Kiadó–Orex Kiadó, 1999, 359–360, 499–503. A korábbi irodalomból: SZILÁGYI Sándor, *A bécsi Theresianum könyvtárának XVI. századbeli magyar unicum-jai és az első magyar Horác-fordítás*, MKsz, 1877, 1–4, 3–4; KARDOS Albert, *Horatiusi ódából protestáns vallásos ének*, EPhK, 1888, 447; KOVÁCS Károly, *Horatius ódáinak fordítói Virágig és a műfordítás kérdésének fejlődése*, Bp., 1896, 11–16; CSIPAK Lajos, *Horatius hatása az ó- és újklasszikus iskola költőire*, Kolozsvár, Gombos F., 1912, 17–18; ALSZEGHY Zsolt, *A magyar reformáció és antireformáció temetési énekei*, ItK, 1916, 1–21, 8; JIRKA [GYÖRKÖSY] Alajos, *Horatius és a magyar szellemi élet*, Bp., 1935, 5; JANOVSZKY Antal, *Horatius hatása a magyar költészetre és magyar fordítói*, Kispeszt, 1938, 6–7; BORZSÁK István, *A magyar Horatius* = FALUS Róbert, *Horatius*, Bp., Bibliotheca, 1958, 292–293. Arról, hogy az ódák hasonlóan pragmatikus felhasználása a 17. században is folytatódott: *Római szerzők 17. századi magyar fordításai*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, kiad., jegyz. BARTÓK István, BORZSÁK István, ERDÉLYI Lujza, KECSKEMÉTI Gábor, előszó HAVAS László, utószó KECSKEMÉTI Gábor, Bp., Balassi Kiadó, 1993 (RMPE, 10), 686–687.

¹⁵ TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, *XVII. századi fordítás-töredék Horatiusból*, ItK, 44(1934), 402 (még nem tudva Szenci Molnár szerzőségéről); SZENCI MOLNÁR Albert, *Discursus de summo bono (Értekezés a legfőbb jóról)* (1630), kiad., bev., jegyz. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., Akadémiai, 1975 (RMPE, 4), 213–214 (szöveg), 80–81 (tanulmány).

A legnagyobb szerepet ebben a részben kapják a latin betétek. Hat idézet tartozik ide (2–7), közülük öt Cicerótól, egy pedig Iszokratésztól származik. Ennek az okfejtésnek a nyitó tétele Cicero *De finibus*ának III. könyvéből való, ahol Marcus Porcius Cato Uticensis a fiatal Lucullus tuscolumi könyvtárszobájában Zeno és a sztoikusok rendszerét fejti ki Cicerónak. Beszélgetésük elején kerül szóba, hogy a sztoikus filozófiai rendszert elmagyarázni nem egyszerű dolog, nehéz és homályos pontok kerülnek elő, a tárgyaláshoz szükséges új fogalmak megnevezései egykor még a görög nyelvben is szokatlanok voltak. Erre válaszolja azt Cicero, hogy ha Zenónak szabad volt az általa kidolgozott új fogalmaknak új neveket adnia, ezt ők is megtehetik. Nem is kell szóról szóra fordítani, mint az ügyetlen fordítók, ha van azonos jelentésű, használatosabb kifejezésünk; megtehetjük azt is, hogy ha másképp nem lehet, több szóval fejezzük ki azt, amit a görög egygyel; sőt görög szót is használhatunk, ha nem találunk helyette latint. A tartalmi szabotosság nyelvi akadályait megvitató cicerói helyből azonban Rimaynál a nyelvi bőséget, a feldíszítést, a bővítést idealizáló stilisztikai kíváncsi válik, amit jól érzékeltet már a cicerói hely fordítása is:

(2) ...quod uno verbo Graeci,	akit a görögök egy igével, szóval írnak vagy mondanak,
si aliter non possum,	nem lehetvén egyéb mód benne, s nem mondhatván is én egy deák szóval azt,
idem pluribus verbis <i>exponere</i> ¹⁶	több igével szoktam ugyanazont <i>kimondanom</i> és <i>tolmácsolnom</i> .

Amint látható, a *verbum* szó fordításaként az *ige* és a *szó* főnevek is előkerülnek, a feltételes közbevetés két teljes, alárendelő bővítményekkel ellátott tagmondattá többszöröződik a magyarban, az *exponere* pedig nem kevesebb, mint négy magyar megfelelőt kap: *írni, mondani, kimondani, tolmácsolni*. A fordításnak ez a bővelkedő módja a levél minden latin intarziája esetében jellemző marad, nyilván a helyes fordítói magatartást kívánván példákkal szemléltetni.

Érdemes felfigyelni rá, hogy a Rimay által idézettek olyan kitétel előzi meg Cicerónál – „nec tamen exprimi verbum e verbo necesse erit, ut interpretes indiserti solent” –, amely teljesen egybehangzik a horatiusi *Ars poetica* jóval ismertebb követelményével (133–134): „nec verbo verbum curabis reddere fidus / interpres”. Ez utóbbit már Pesti Gábor felvette Aiszóposz-fordításának címlapjára.¹⁷ Azonban az a véleményem, hogy

¹⁶ A pontos latin eredeti: „Equidem soleo etiam, quod uno Graeci, si aliter non possum, idem pluribus verbis exponere.” M. Tulli CICERONIS *Scripta quae manserunt omnia: Academica, De finibus bonorum et malorum libri, Tusculanae disputationes*, recogn. C. F. W. MUELLER, Leipzig, Teubner, 1904 (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana). „Én bizony azt is megteszem, hogy azt, amit a görög egy szóval mond, ha másképp nem lehet, több szóval fejezem ki.” Marcus Tullius CICERO, *A legfőbb jóról és rosszról (latinul és magyarul)*, kiad., ford., bev., jegyz. NÉMETHY Géza, Bp., Franklin, 1901 (Görög és Latin Remekírók), 189.

¹⁷ PESTI Gábor, *Esopus fabulái* (1536), vál., szerk., jegyz., utószó ÁCS Pál, Bp., Magvető, 1980 (Magyar Hírmondó) (a továbbiakban: PESTI 1536/1980), 5.

Pesti Gábor gondolataihoz inkább a cicerói szöveg hely illenék, Rimay magatartását pedig a horatiusi hely kontextuális értelme fejezné ki a legpontosabban. Hiába látszik ugyanis közel azonosnak Cicero és Horatius kijelentése, műveik eredeti helyén megállapításaik egészen más gondolatmenetekbe illeszkednek. Cicero a tartalmi szabatosság megkívánta nyelvi változtatásokra gondol, olyanokra, amilyeneket a teljes tárgyi hűséggel fordító, humanista szövegértelmező Pesti alkalmazott fordításában.¹⁸ A horatiusi hely kontextuális értelme viszont nem is a fordításról szól, hanem az elődökkel versenyre kelő, az ismert tárgyakat újszerű kifejezéssel megújító imitációról, olyasféle tevékenységről, amelyet Rimay elvben is szorgalmaz és gyakorlatban is követ.

Hogy mennyire nem a tartalmi szabatosság kifejezési kényszeréről, hanem az eredetivel versenyző, azt meghaladni vágyó stilisztikai eszményről, nem a magyar nyelv szegénységének leküzdéséről, hanem éppen gazdagságának demonstrálásáról van szó nála, egészen rövid idő múlva világossá lesz akkor, amikor az efféle magas stilisztikai eszményeket akár csak megérteni is tudó kiváló elmék csekély számának panaszos említésével azoknak a megbélyegzése áll párban, akik elégségesnek vélik „a szerint írhatniok, a mint a mindennapi közönséges szókkal való beszélgetéseknek a szokása vezérli elméjüket”. A szabatos, tárgyyszerű, adekvát hétköznapi kifejezéstől való lehető legnagyobb mértékű deviációt eszményítő stílusideál ismét Cicero szavaival, a *De oratore*-ból vett idézettel (3) nyer igazolást.¹⁹ Itt azonban megint van némi manipulativitás a felhasználásban: az idézett helyen a dialógus Antoniusa éppen a jogtudomány túlzottan szubtilis, mesterfokú ismeretének a gyakorlati törvénytudományi tevékenységben való korlátozott értékéről beszél, magának csupán szerény elméleti felkészültséget tulajdonítva, vagyis az idézetben foglalt ellentét párnak inkább a második felével azonosul. Rimay álláspontja viszont a cicerói dialógus Crassusának felel meg, aki a szónok általános kultúráját, széles körű műveltségét eszményíti. Rimay ezt az álláspontot növeszti tovább, amikor – mintegy ellenpróbaként – arról kezd írni, hogy épp a kifejezés árnyalt gazdagsága teszi az okos, éles elméjű, érett ítéletű embert egyedül felismerhetővé. Az Iszokratésztől vett idézet (4) ezt az állítást támasztja alá.

Ennek az idézetnek a forrását eddig komolyan senki sem kereste, most sikerült azt felhelyezni Iszokratész *Panegyricus*-ában, a perzsákkal szembeni összefogást és az abban való athéni vezető szerepet proponáló politikai szónoklatban. Az is megállapítható, hogy Hieronymus Wolf latin fordítása járt Rimay kezében.

Wolf (1516–1580), a nagyhírű későbbi augsburgi rektor maga mondja el a fordításához csatolt iratok között, hogy Iszokratész olvasására tizenkilenc éves korában, 1535-ben a fiatalon máris görögöt és latint tanító²⁰ Jakob Schegk (1511–1587) lelkesítette fel Tübingenben. 1545-ben ugyanott tanította is a görög rétort. Mind a huszonegy fennma-

¹⁸ Ács Pál, *Pesti Gábor fabulafordítása* = PESTI 1536/1980, i. m., 201–232, 219.

¹⁹ A pontos latin eredeti: „aliud est enim esse artificem cuiusdam generis atque artis, aliud in communi vita et vulgari hominum consuetudine non hebetem nec rudem.” M. Tulli CICERONIS *Scripta quae manserunt omnia: De oratore*, ed. Kazimierz F. KUMANIECKI, Leipzig, Teubner, 1969 (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana).

²⁰ Melchior ADAM, *Vitae Germanorum philosophorum, qui seculo superiori, et quod excurrit, philosophicis ac humanioribus literis clari floruerunt*, Frankfurt am Main–Heidelberg, 1615, 291–292.

radt szónoklat és a kilenc levél teljes latin fordításának elkészítésére Johannes Oporinus biztatta, s ez Strassburgban, 1547-ben készült el, amikor Sebald Hauenreuter orvos házában lakott, s olyan lelkesedéssel tudott dolgozni, hogy egy nap tizenkét görög oldallal végzett. Fordítása első ízben Oporinus bázeli műhelyében jelent meg 1548-ban.²¹ Ezt követően a 16. század minden évtizedére esett legalább két újabb kiadás,²² de a fordítás még azt követően is, jó kétszáz éven át az athéni szónok európai hatásának legfontosabb közvetítője maradt. Megjegyzendő, hogy az első kiadást olyan részek is kísérték, amelyek a későbbiekből gyakran elmaradtak, így az 54 lapos *Gnomologia ex Isocrate*, a beszédekből „in gratiam adolescentulorum” kivonatolt kifejezés-gyűjtemény.

Iszokratész *Panegyricus*ában Athénnek a Spártával szembeni fölényét és kiválóságát többek között azoknak a találmányoknak, tudományoknak és művészeteknek a méltatása demonstrálja, amelyek Athénban jöttek létre. Vannak közöttük olyanok, amelyek az élet szükségleteinek betöltésére valók, mások gyönyörűséget szereznek. Mindjárt a pireuszi kikötő és az athéni ünnepségek után a filozófia következik, amellyel Athén ajándékozta meg a világot. Ezt az ékesszólás athéni megbecsülésének a méltatása követi: az athéniak ismerték fel, hogy a beszéd az egyetlen képességünk, amely kiemel bennünket az élőlények közül, és hogy míg minden más emberi tevékenység olyan erősen alá van vetve a jó- és balszerencsének, hogy azokban gyakran a bölcsek buknak el és az ostobák lesznek sikeresek, addig a szép és művészi beszéd sosem adatik meg a közembereknek, hanem az a bölcs lélek megkülönböztető jele.²³ A bölcs és a tudatlan emberek ebben a tekintetben mutatják a legnagyobb különbséget, és az, hogy az ember megfelelő neveltetésben részesült-e, nem a bátorság, a gazdagság vagy más hasonlók alapján ítéltető meg, hanem mindenekelőtt a beszéd fedi fel azt, ez a kulturáltság legbiztosabb jele. Akik a beszédben képzettek, azok nemcsak saját hazájukban nagyhatalmú emberek, hanem másutt is tiszteltben részesülnek. Athén annyira meghaladta a többi városokat az ékesszólásban, hogy diákjai a világ többi részének tanárai lettek, s mindenekelőtt neki köszönhető, hogy a *hellén* megnevezés már nem vérségi összetartozást, hanem kulturális közösséget jelent. A beszéd ezután már az athéniak katonai dicsőségének méltatása irányába fordul.

A Cicero-idézetekkel szemben most azt regisztrálhatjuk, hogy a Rimaytól az Iszokratész-intarziára ruházott jelentés teljes összhangban van az eredeti szónoklatban elfoglalt kontextuális jelentéssel, noha természetesen Rimaynál nem nyer Athén-párti polemikus értelmet.

²¹ ISOCRATES [ISZOKRATÉSZ], *Ἀπαντα Graeco-Latinus, postremo recognitus*, Hieronymo WOLFIO interprete, cum eiusdem argumentis, marginum annotationibus, vita auctoris et indice accurato, Basileae, per Ioan-nem Oporinum, 1548; az 1567. évi bázeli kiadást használtam és idézem (a továbbiakban: ISZOKRATÉSZ 1548/1567), II, 1355–1356.

²² Révay Péter másod-unokatestvérének, a trebosztói ágból származó Révay Márton turóci alispánnak például az 1571. évi bázeli kiadás került a birtokába, mégpedig feleségétől, Esterházy Zsófiától (a Hunnius-fordító Tamás és Miklós nádor testvérhúgától), aki e példányt 1599. évi házasságuk előtt birtokolta. A könyv később fiuk, Révay László birtokában volt. Vö. SOLTÉSZ Zoltánné, *Révay Mártonné Esterházy Zsófia Isocrates-kötetének köte és későbbi possessorai*, MKsz., 111(1995), 131–141.

²³ Athén felismerte „orationis autem praeclarae artificiosaeque facultatem et stupidis negatam, et prudentis animi munus peculiare esse”. ISZOKRATÉSZ 1548/1567, i. m., I, 149.

A következő Cicero-idézet (5) azokkal fordul szembe, akik tagadják az írás mester-ség-voltát, holott még a legjelentéktelenebb dolgoknak is megvan a maguk elmélete, tudománya. Eddig nem volt ismert, hogy az idézet a *De officiis*ből származik.²⁴ Pedig ennek is van némi jelentősége. A második könyv eleje ez, az a rész, ahol Cicero arról beszél, hogy a római állam állapotának változása miatt, megfosztva a tanácsadás lehetőségétől, amikor a törvényszéki és a tanácsadó beszédeknek („litterae forenses et senatoriae”) el kellett némulniuk, a közügyektől visszavonulva sem a fölemészítő bűbánatnak, sem a művelt emberhez nem méltó, nemtelen érzéki gyönyöröknek nem adta át magát, hanem visszatért a filozófia tanulmányozásához. Az emberhez legméltóbb dolog, a sapientia az isteni és az emberi dolgok és az ezeket magukban foglaló okok tudománya („rerum divinarum et humanarum causarumque, quibus ea res continentur, scientia”). Ha valaki becsmérli ezt, ugyan mit fog az dicséretre méltónak tartani? Hiszen ha szellemi mulatságot vagy a gondoktól való felüdülést kívánunk, vajon kiállja-e bármi az összehasonlítást azok tanulmányaival, akik olyat vizsgálnak, ami a jó és a boldog életre irányul és hatással van? Az állhatatosságot és az erényt vagy ezzel az arsszal lehet elérni, vagy semmivel sem. „Mondani, hogy a főfő dolgokra nézve nem létezik elmélet, holott a legkisebbek közül is egy sincs, melynek ne volna elmélete: csekély meggondolással bíró és a legfőbb dolgokban tévelygő emberek beszéde.”²⁵ Ha van tudománya az erénynek, hol másutt kell keresnünk azt, mint az erkölcsfilozófiában? De most nem célja, hogy a filozófia tanulmányozására buzdítson, ezt más helyütt (az elveszett *Hortensius*ban) megcselekedte. Ez alkalommal csak azt akarta elmondani, miért adta magát erre a stúdiumra, amikor az állami hivataloktól megfosztották.

Az eredeti szöveghelyen tehát az a legfőbb dolog, amelynek kell hogy legyen elméleti stúdiuma, nem az ékesszólás, hanem az erény, s noha Rimay levelének jó része erkölcsi útmutatásokkal szolgál majd, ezen a helyen ezt az erkölcsfilozófiai irányultságú érvelést mégis hallgatólagosan az ékes kifejezés nagy fontosságú mesterség-voltának alátámasztására futtatja ki.

Hasonló modifikáció kijut az elsőnek azon két további, az *Orator*ból származó Cicero-idézet közül is, amelyek már az ékes kifejezés stilisztikai jegyeinek leírását hivatottak

²⁴ A latin eredeti: „Nullam dicere maximarum rerum artem esse, cum minimarum sine arte nulla sit, hominum est parum considerate loquentium atque in maximis rebus errantium.” M. Tulli CICERONIS *Scripta quae manserunt omnia: De officiis*, recogn. C. ATZERT, *De virtutibus*, post O. PLASBERG iterum recogn. W. AX, Leipzig, Teubner, 1958 (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana).

²⁵ Marcus Tullius CICERO, *A kötelességekről*, ford. SZALAY László, Pest, Hartleben, 1857, 69. Kissé modernebb nyelvű fordításban: „Ha azt állítaná valaki, hogy a legfontosabb tárgyakra nincs tudomány, holott a legjelentéktelenebbekre is van, csekély megfontoló tehetségről és a legjelentősebb dolgokban való hibás felfogásról tenne bizonyítást.” Marcus Tullius CICERO, *A kötelességekről*, ford., bev., jegyz. CSÉNGERI János, Bp., MTA, 1885 (Görög és Latin Remekírók), 64. Úgy vélem, a latin eredeti alapján a Rimay-másolat romlott szövegét javítani kell: „A nagy fődolognak semmi mesteriségét mondani, s vallani, holott a kicsiny dolgoknak sincsen egyike is magához illendő, s kívánandó mesteriség nélkül, [nem] jó gondolattal szólólké, s az nagy gondos dolgokban tévölgyöké.”

megadni Rimaynál. Érdekes ismét egymás mellé állítani a Rimay által leírt (az eredetihez nem teljesen hű²⁶) latin szöveget és a magyar fordítást:

(6) Probanda ea oratio, in qua nihil inane, nihil inconditum, nihil curtum, nihil claudicans, nihil redundans insit.	Az a javallandó és magasztalandó, ép és egész írásfolyás, akiben semmi hiálló, hézagos üresség, semmi izetlen disztelenség, semmi farka vágott kurtaság, semmi sugorodott lábú sántaság, semmi szükségtelen partjai kívől folyamodott csacsogó csalcsapság sincsen.
---	--

Először is: az idézett szöveghely az *Orator*ban azokat marasztalja el, akik nem érzik biztos ösztönnel a szónoki beszéd tökéletes ritmusát, Rimay viszont nem az akusztikai sajátosságok, az eufónia jelentőségét példázza vele, hanem a mondatot kiterjesztő értelemben, mint a stilisztikai megformálás, az elokúció egészével kapcsolatos kritériumrendszer állítja be. Hivatkozása a cicerói prózaeszménnyel való azonosulást sugallja. Meglehetősen különös azonosulás azonban ez! A megfelelő cicerói szavak fordításaként Rimaynál nem az szerepel, hogy „üresség”, hanem az, hogy „hiálló, hézagos üresség”; nem az, hogy „disztelenség”, hanem az, hogy „izetlen disztelenség”; nem az, hogy „csonkaság”, hanem az, hogy „farka vágott kurtaság”; nem az, hogy „sántítás”, hanem az, hogy „zsugorodott lábú sántaság”; és végül nem az, hogy „áradozás”, hanem az, hogy „szükségtelenül partjain kívől folyamodott csacsogó csalcsapság”.²⁷ A Rimay által megidézett gondolat – még ha itt kiterjesztett értelemben szerepel is – csakugyan Cicerótól való, Rimay magyar nyelvű szövegezése, a kifejezés módja azonban tökéletesen az ellenkezője a cicerói stíluseszmenynek. Hiszen a dagályosság szemléltetésére aligha lehetne megfelelőbb példát találni annál a szintagmasornál, amellyel azt Rimay megnevezi: a „szükségtelenül partjain kívől folyamodott csacsogó csalcsapság” kifejezés maga a tetet öltött dagályosság. Rimay Cicero szavaival kiáll a redundáns próza ellen, de már

²⁶ Az eredetiben, költői kérdés formájában: „nihilne iis inane videtur, nihil inconditum, nihil curtum, nihil claudicans, nihil redundans?” M. Tulli CICERONIS *Scripta quae manserunt omnia: Orator*, ed. Rolf WESTMAN, Leipzig, Teubner, 1980 (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana). „Semmit sem látnak üresnek, csiszolatlanak, csonkának, dőcögősnek vagy éppen dagályosnak?” Marcus Tullius CICERO, *A szónok*, ford. KÁRPÁTY Csilla (a továbbiakban: CICERO orat. 1987) = Marcus Tullius CICERO *Válogatott művei*, vál., utószó HAVAS László, ford. BORONKAI Iván, BORZSÁK István, HAVAS László, KÁRPÁTY Csilla, KERÉNYI Károlyné, MARÓTI Egon, NÉMETH Béla, NÉMETHY Géza, SZEPESY Tibor, TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, jegyz. DEÁK Györgyi, Bp., Európa, 1987 (a továbbiakban: CICERO 1987), 203–286, 262.

²⁷ Szó sincs arról, hogy a 17. század elején ne lettek volna meg a magyar szavak ahhoz, hogy mindezt adekvát tömörséggel el lehessen mondani: Szenci Molnár Albert 1604. évi latin–magyar szótára pontosan ismeri az „üres” (*inanis*), az „éktelen, disztelen, izetlen” (*inconditus*), a „kurta, rövid” (*curtus*), a „sántikálás, sántítás” (*claudicatio*), a „bőség, bővség” (*redundantia*) ill. „bővelkedés, eláradás” (*redundatio*) szavakat. Rimay megfogalmazását nem nyelvi korlátok, hanem irodalmi eszmények formálták! Vö. SZENCI MOLNÁR Albert, *Dictionarium Latinovngaricum, Dictionarium Vngaricolum*, Nürnberg, 1604 (RMK I, 392–393 – RMNy 919); hasonmás kiadása: kiad. KÖSZEGHY Péter, tan. IMRE Mihály, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézete–Akadémiai Kiadó, 1990 (BHA, 25).

a cicerói idézet fordítását is redundáns prózába csavarja át – a tekintélyi hivatkozás a Cicero nézeteivel homlokegyenest ellenkező prózaeszmény oltalmazására és a különbség elfedésére szolgál.

A következő Cicero-idézet (7) Rimay általi alkalmazása áll a Cicero-intarziák közül a legközelebb az eredeti kontextuális értelemhez: az *Oratorban*²⁸ ez a szöveg hely az attikai szónoklat jellemzésére szolgál, olyan finom stilisztikai megfigyelések között, amelyek adekvát párjának tarthatjuk Rimay észrevételeit.

A stilisztikai eszmények megfogalmazása után ismét Prágai teljesítményének értékelésére tér vissza a gondolatmenet. Merényi Varga László figyelte meg,²⁹ hogy az írásművészetet a földműveléshez hasonlító metaforasor Prágaira való alkalmazásának hiányossága ismét negatív értékítélet jele: az irtogatást, szántogatást, ugarolást, kevergetést követően Prágaira vonatkoztatva már nem tér vissza a vetegetés, gyümölcsöző magokkal való hintegetés említése.

Azt, hogy Prágai a fordítás feladatának nem a Rimay által megálmodott stilisztikai színvonalon tett eleget, egy Lipsius-idézet beékelése is kifejezi (8). Forrását Kovács Sándor Iván tisztázta: az 1578-ban Philippus Lanoyusnak írt, nyomtatásban először 1586-ban megjelent, Forgách Mihály által is követett utazáselméleti levélből való,³⁰ s ott a felkeresésre érdemes tanítóknak Európa-szerzte szétszóró voltára tanít.³¹ Az idézet hiteles lipsiusi kontextusnak megfelelő helye így hát Rimay levelének azon a pontján volna, ahol Guevara könyvének más népeknél már korábban számon tartott jelentőségéről, földüktől távol termett, s ezért fordítással meghonosítandó voltáról esik szó. Itteni, más kontextusba ékelt felhasználása azonban azt sugallja: nemcsak Guevara az a „szerencsés tudós elme”, aki nem fordul elő ebben a nem eléggé „boldog szerencsés ország”-ban, hanem megfelelő minőségű fordító sem található. Azt hiszem tehát, hogy annak a saját drágakövecskének a szerepe, amely mégiscsak megékesít minden országot, Magyarország esetében nem Prágaira van szabva.

²⁸ „Etsi enim non plurimi sanguinis est, habeat tamen sucum aliquem oportet, ut, etiamsi illis maximis viribus careat, sit ut ita dicam integra valetudine.” „Mert ha nem is nagyon vérbő stílus ez, mégis van benne valami életerő, s ha nem is hatja át a legtüzesebb szónoki hév, mégis, hogy úgy mondjam, frissen virul.” CICERO orat. 1987, i. m. = CICERO 1987, i. m., 226.

²⁹ MERÉNYI VARGA László, *A manierista stíluseszmény Rimay levelében*, ItK, 1970, 503–507 (a továbbiakban: MERÉNYI VARGA 1970), 506.

³⁰ KOVÁCS S. I. 1971/1975, i. m. = KOVÁCS S. I. 1975, i. m., 73–75, 77–78; KOVÁCS Sándor Iván, *Descartes magyarországi katonáskodása = Apáczai Csere János emlékezete. „Én gondolkodom, azért vagyok”: Válogatás 350 év Apáczai-irodalmából – A budapesti „Ego cogito ergo sum”-konferencia előadásai (2003. november 13.) Apáczai doktori értekezésének fordításával*, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, Bp., Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2004 („Csak tiszta forrásból”: A Magyar Irodalomtörténeti Társaság „Tanulmányok”-sorozata, 1) (a továbbiakban: KOVÁCS S. I. 2004), 196–201, 201.

³¹ MERÉNYI VARGA László fordításában: „Mert melyik az az annyira szerencsés vidék, kérlek, amely minden igen gazdag tehetséget magába foglalhat? Bizony, azok szét vannak szórva: az isten rendezte el így, minden földnek a sajátját, mintegy díszül, hogy ékesítse.” KOVÁCS Sándor Iván, *Szakácmesterségnek és utazásnak könyvecskéi: Két tanulmány*, Bp., Szépirodalmi, 1988, 229. A helyet Forgách Mihály 1588 novemberében Justus Lipsiusz írott levele a címzettre applikálja: „O felices, quibus gemmulam illam, quae terram Batavorum illustrat, adire licet...” (*Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény*, I, *Humanizmus*, szerk. ÁCS Pál, JANKOVICS József, KÖSZEGHY Péter, Bp., Balassi Kiadó, 1998, 758).

Ezután elkezdődik a levélnek az a része, amely a Guevara-könyv olvasóival szemben támaszt ugyanolyan magas igényeket, mint az előző rész a fordító munkájával kapcsolatban. A stilisztikai után most az etikai igényesség előírásai következnek. Ahogy a fordítót a magas színvonalú kifejezés kívánalma, éppúgy terheli a közönséget az igényes, rezonáló befogadás feladata. Ebben a részben mindössze két latin intarzia van (9–10). A másodikat, az *Az rossz, feslett erkölcs...* kezdetű vers argumentumát eddig mindenki mindhiába kereste, nekem sincs megoldásom rá. Az elsőre azonban kínálkozik egy megoldási javaslat, amelyet meg kell fontolnunk.

Első ránézésre is valószínűnek tűnik, hogy az idézet (9) ebben a formájában Rimay kontaminációja. A „hoc opus, hic labor” többször is előfordul a klasszikus irodalomban, de olyan helyen egyszer sem, amelyet kapcsolatba hozhatnánk az idézet második felével. Vergiliusnál az alvilágból való visszajutás nehézségére utal (Aen. 6,129), Ovidiusnál pedig arra a szép feladatra, amikor az ember pénz nélkül is boldogul egy hölgnél (ars 1,453). A legtöbb köze még annak a Quintilianus-helynek (inst. 6,2,7) van Rimayhoz, amely a szónok legfőbb feladataként az érzelmek felkeltését jelöli meg, ezzel vezetve be a pathosz és az éthosz tárgyalását. Az idézet második felét a benne kétszer is előforduló *aromata* szó segítségével próbáltam fellelni a rendelkezésre álló szöveges adatbázisokban, és ez sem a klasszikus latin irodalomban, sem a latin patrisztika irodalmában nem járt sikerrel.³² Sikerült azonban találni egy, egyetlenegy olyan helyet, amellyel Rimay szövege talán kapcsolatba hozható. A 13. századi francia domonkos, Guilielmus Peraldus *Summa de vitiis* című, prédikációs segédkönyvként írott latin traktátusa kilenc könyvből áll. Az elsőben általában a bűnökről van szó, a továbbiak tárgya rendre a torokosság, a paráználkodás, a fősvénység, a tunyaság, a kevélység, az irigység, a harag és a nyelv vétkei. E műben, az ötödik, a tunyaságról szóló értekezés második részének végén, a szerzetesek tunyaságát tárgyaló fejezetben (*De acedia claustralium et duodecim malis quae ex ea proveniunt*) Rimay idézett latinjához igen közeli eredetűt lehet találni. A szerzeteseknek a tunyaságból származó, első megemlített bűne, hogy „licet die et nocte in ore habeant cibum regium qui de ore Dei procedit, scilicet verbum Dei, tamen ex pigritia terendi eum famelici remanent, nec reficiuntur de cibo illo. Inter aromata nocte et die

³² Íme a részletek az érdeklődő olvasó tájékoztatására: az *aromat* töre a Packard Humanities Institute 5.3 CD-ROM (PHI disk 5.3) 16 találatot adott a klasszikus latin irodalomból, ezek egyike sem hozható kapcsolatba Rimay szövegével. Mivel a Patrologia Latina Database 5.0b változatában az *aromat** tő 42 alakváltozatban összesen 3387 helyen fordul elő, itt bonyolultabb keresőkérdést tettem fel: *aromat** within 10 words of *versan**. Erre két találatot kaptam, ezek egyike sem Rimay forrása. Persze a negatív eredmény a megszövegezés Rimay által idézett formájára vonatkozik, nem a mondat tartalmára. Hiszen például Senecánál (epist. 108,4) elég pontos tartalmi megfelelőt lehet találni, mégpedig hasonló kontextusban: a filozófusokat hallgató emberben megragad valami a tanításaikból („qui in unguentaria taberna resederunt et paulo diutius commorati sunt, odorem secum loci ferunt. et qui ad philosophum fuerunt, traxerint aliquid necesse est, quod prodesset etiam neglegentibus”; Lucius Annaeus SENECA, *Erkölcsei levelek: Latinul és magyarul*, ford. BARCZA József, I–II, Bp., Franklin, 1906 [Görög és Latin Remekírók]). Azonban a közeli tartalmi megfelelés éppen arra a távolságra hívja fel a figyelmet, amely e megfogalmazás és Rimay latinja között van: a kenőcsüzletben való üldögélés legfeljebb távoli rokona a fűszerszámos kertben való forgolódásnak.

versantur, et tamen ex pigritia applicandi olfactum odore eorum non confortantur.”³³ Hasonló a megfogalmazás, egyező a metafora értelme, a lelki haszonvétel a forgatott olvasmányokból, s egyezik az is, hogy annak hasznából az olvasóknak magukat felüdíteni és másokat is részesíteni kellene. Az egyetlen adaptív elem, hogy míg Peraldusnál a Biblia olvasásáról és tanulmányozásáról van szó (a következő mondatban újra meg is nevezi azt mint a Szentlélek patikáját: „Sacra scriptura apotheca est Spiritus Sancti”), Rimaynál Guevara könyvéből származik a gyönyörködtető illatú kenet.

Rimaynak megvolt a módja, hogy Peraldus művét olvashassa. Már a 15. században több alkalommal kinyomtatták azt (az erényekről szóló summával együtt), s a kiadások folytatódtak a 16. században. Csak a század második felétől említve példákat: kiadták Antwerpenben 1571-ben, Lyonban 1571-ben, 1585-ben és 1608-ban, Kölnben 1614-ben és 1629-ben, Mainzban 1618-ban és 1629-ben, Párizsban 1629-ben. Egy fólió-kiadása megvolt a Rákóczi-könyvtárban is, ahonnan 1660 táján a sárospataki kollégiumba került.³⁴

Ha volna bármi más megoldás, nem merném Peraldust javasolni a Rimay-hely magyarázatául. Ez idő szerint azonban nem ismeretes közelebbi, sőt távolabbi szövegpárhuzam sem, s amíg ilyen elő nem kerül, érdemes a domonkos prédikátort mégis számításba venni.

A Rimay személyes életrajzát előadó levélrészben négy latin intarzia is (12–15) a megállapodottságnak a lélekre tett kedvező hatásáról szól, a vénség és a betegség előnyeit emelve ki a szatirikus humanista encomiumokat idéző elmeélel.³⁵ Arra már Ko-

³³ GUILIELMUS PERALDUS, *Summa virtutum ac vitiorum*, studio et opera Rodolphi CLUTII OP, I–II, Köln, 1629, II, 165.

³⁴ MONOK István, *A Rákóczi-család könyvtárai 1588–1660*, Szeged, Scriptum Kft., 1996 (A Kárpát-medence Korajúrkori Könyvtárai, I), 88, 258. tétel.

³⁵ A 16–17. század legtöbb humanista vonást megőrző tankönyveiben ezeknek a tárgyalása nem volt oly ritka és szokatlan, mint gondolhatnánk, sőt a rendszerezések olykor meglepően érdekes kapcsolatokat tesznek láthatóvá. Michael Neander retorikai kompendiuma a *genus demonstrativum* példái között, a *laudatio rerum*nál adja bőséges felsorolásukat: a bizánci Mikhaél Pszellosz görög és Celio Calcagnini latin *pulex-encomium*ának (erről: KARDOS Tibor, *A magyarországi humanizmus kora*, Bp., Akadémiai, 1955, 269; a bolha-tárgyról: SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, VIRÁGH László, *Megzenésített magyar szitkozódás és a pozsonyi bolhák egy Lassus-motettájában*, ItK, 2001, 341–358) említése után közli, hogy „Picus Mirandula Barbariam, Erasmus stultitiam laudavit”, majd Bilibaldus Birczheimer (Wilibald Pirckheimer) nürnbergi patrícus podagra- (a műről és a tárgyról: TURÓCZI-TROSTLER József, *Az ironikus dicséret-forma [enkomium] és a Laus podagrae* = TURÓCZI-TROSTLER József, *Magyar irodalom – világirodalom: Tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 1961, I–II, I, 139–145, 559), Simon Portius fejfájás- és Petrarca szegénység-dicsérete között (az utóbbi: ep. 3,41) felsorolja Are-tino „*laudatio artis meretriciae*”-jét is, utánuk pedig megemlíti, hogy „Cornelius Agrippa vituperationem omnium artium sive de vanitate omnium scientiarum librum edidit” (Michael NEANDER, *Compendium dialecticae ac rhetoricae Philippi Melanchtonis. Accessit etiam epistola ad amicum de dialectica et rhetorica, nunc tertio recognitum*, Islebii, 1586, 48v–50v). Casparus Bartholinus oratoriájának dicsőítő példatára a „*Laudatio Dei vel hymnus*” műfajával kezdődik, majd az angyalok és az emberek dicséretén át a „*Laudatio minus laudabilium*”-ig jut el, megemlítve, hogy Erasmus a balgaságról, mások a kopaszságról vagy a podagráról írtak ilyet. Majd így folytatja: „Et scribunt Jo. Brunum Italum publice Diabolum laudasse.” (Casparus BARTHOLINUS, *Oratoria, mandato sereniss. Daniae, Norvegiae, etc. Regis edita pro Scholis Cathedralibus et Collegiis*, Hafniae, 1622, 84r.) Bartholinus szerint az efféle művek iskolai gyakorlás céljára tolerálhatók, kivéve, ha a pietas rombolására alkalmasak. Hogy tolerálták-e őket csakugyan, arról kiegyensúlyozott véleményt formált Marc G. M. van der

vács Sándor Iván felfigyelt, hogy ezek szikrázó ellentétben állnak a korábbi, a népek és szokások különbözőségéről szóló és helyszíni tanulmányozásukat szorgalmazó szövegkörnyezetből kivett Lipsius-idézettel.³⁶ Senkinek sem jutott azonban még eszébe, hogy megkeresse azt a Platón-idézetet, amely az itt állók közül az egyedüli attribuált betét (15).

Dacára annak, hogy ezt az idézetet még senki sem kereste, azért szép irodalma van. 1928-ban Thienemann Tivadar arra figyelmeztette a Balassi és a platonizmus viszonyáról érkező Zolnai Bélát, hogy ha már a Balassi-epicédium zárlatának Platón-említését felhozta, Rimay prózai műveit is átnézhetne volna, ahol két további Platón-említés található, ezek egyike kérdéses szövegünk.³⁷ Zolnai teljes egyetértéssel válaszolt, s azt emelte ki, hogy a Rimaynak mind prózájában, mind verseiben megtalálható Platón-idézetek megerősítik a platonizmus jelentőségét Balassi és köre gondolkodásában. Számukra a platóni idealizmus életforma, a lelki értékeknek állított oltár volt – fogalmazott.³⁸

Oltár vagy nem oltár, be kell jelentenem, hogy Rimay idézete nem Platón-tól való, hanem – Arisztotelésztől.³⁹ A *Fizika* hetedik könyvének harmadik fejezetében áll,⁴⁰ ahol arról van szó, hogy minden változást érzéki okok idéznek elő, és változás csak azokban a

POEL, *De declamatio bij de humanisten: Bijdrage tot de studie van de functies van de rhetorica in de renaissance*, Nieuwkoop, De Graaf Publishers, 1987 (Bibliotheca humanistica et reformatoria, 39).

³⁶ KOVÁCS S. I. 1971/1975, i. m. = KOVÁCS S. I. 1975, i. m., 78.

³⁷ THIENEMANN Tivadar, *A platonista Rimay*, Széphalom, 2(1928), 449–450; vö. ZOLNAI Béla, *Balassi és a platonizmus*, Minerva, 7(1928), 153–214.

³⁸ ZOLNAI Béla, *Rimay platonizmusához*, Széphalom, 3(1929), 43–45.

³⁹ A Rimay által felhasznált latin fordítás pedig valószínűleg a Guillelmus de Moerbekéire megy vissza (bár az egyértelmű állásfoglalással jobb lesz megvárni annak az *Aristoteles Latinus* sorozatában való közzétételét), hiszen Aquinói Tamás *Summa theologicája* ugyanerre a fordításra utal: „in sedendo et quiescendo fit anima sciens et prudens” (prima secundae, q. 33. art. 3. arg. 1). Bizonyosan nem Joannes Argyropulos szövegét használta Rimay: „Acceptio autem a principio scientiae, non est generatio, nec alteratio: ex eo nanque quia perturbationes sedantur, atque tranquilla fit anima, sciens quispiam, atque prudens evadit.” ARISZTOTELESZ, *Physicorum libri*, ford. Ióánnés ARGYROPULOS (*Physica* és *De coelo*), François Vatable (a többi természettudományos írás), Lyon, 1559, 177. Az arisztotelészi szöveghely felhasználásának példái közül megemlíthető Rabelais-é, aki a tétlen Bridoye bíró történetében, szatirikus éllel idézi: *Tiers livre*, 42; François RABELAIS, *Oeuvres complètes*, texte établi et annoté par Jacques BOULENGER, édition revue et complétée par Lucien SCHELER, Paris, Gallimard, 1955 (Bibliothèque de la Pléiade), 482. Dante *De monarchiája* a következő változatot adja: „sedendo et quiescendo prudentia et sapientia ipse perficitur” (1,4,2). Danténak Samuel Beckettre tett hatása felkapott disszertációtéma lett (Mary BRYDEN, *No Stars without Stripes: Beckett and Dante*, *Romanic Review*, 87[1996]/4, 541–556), ennek ellenére nem egészen világos az értelmezők előtt, hogy Beckett fiatalkori novellájának, a *Sedendo et quiescendónak* (1932) a címe is dantei kölcsönzés. E novellában tűnik fel először Belacqua alakja, aki a *Purgatórium* negyedik énekében a megtisztulás kezdetére várakozó firenzei lant- és gitárkészítőtől kapta a nevét. Egy Beckett-biográfia erős bírálatot kapott többek között azon kijelentése miatt, amely szerint a novella címe a dantei szereplő kijelentéséből származnék, ezt azonban csak a *Nikomachoszi etika* kontemplatív bölcsességeszményére való hivatkozással sikerült felváltani: Joseph A. BUTTIGIEG, *Making Sense out of the “severeall instorments” of Samuel Beckett’s Work in Regress*, *Boundary 2*, 9(1980)/1, 259–273, 268.

⁴⁰ A hely értelmezéséhez: David ROSS, *Arisztotelész*, ford. STEIGER Kornél, Bp., Osiris Kiadó, 2001 (*Historia Philosophiae*), 118. Vö. még a *Problemata physica* átomelméletet kifejítő helyével is: 30,14; ARISTOTELES, *Problemata physica*, übersetzt von Hellmut FLASHAR, Berlin, Akademie-Verlag, 1962 (*Aristoteles Werke in deutscher Übersetzung*, 19), 260.

dolgokban megy végbe, amelyeket érzéki jelenségek alapvetően befolyásolnak. Az ember testi és lelki állapotai éppúgy szóba kerülnek, mint a lélek értelmi része. Az utóbbival kapcsolatban megtudjuk, hogy a megértés, a megismerés sem változás, hiszen e megnevezésekkel arra utalunk, hogy a gondolkodás nyugvópontra jutott, márpedig a változás mindig a mozgásban van. A megértés, a tudás birtoklását az idézi elő, hogy a lélek a természetének megfelelő nyugalanságot megállapodottsággal váltja fel. Éppen azért előbbre valók a felnőttek tudásában és ítéletében a gyermekeknél, mert az utóbbiak lelkét nagyobb mérvű nyugalanság és mozgás jellemzi. A megállapodottság természeti okoknál fogva jön létre, egy testi változáson keresztül, amiből is nyilvánvaló, hogy a változás az érzéki dolgokban és a lélek érző részében történik, sehol egyebütt.

Olyan természetfilozófiai megállapítások ezek, amelyek talán az arisztotelészi fizikának az erkölcsfilozófiához legközelebb álló pontját testesítik meg. Az érzéki világra korlátozódó változás és a teljes körű megértésnek a nyugalmi állapothoz kapcsolása szinte kínálja magát a sztoikus etikai applikáció számára, amelyben – ahogyan Amedeo di Francesco fogalmazott – a lelki békesség az egyetlen egzisztenciális feltételként jelentkezik.⁴¹ És ez a tanítás csakugyan jellegzetesen nem-platóni, különösen nem új-platonikus: hiszen a lélek tökéletesedése abban a rendszerben a jellegzetes gradáció, ascensio során, vagyis fizikai helyzetváltoztatásnak köszönhetően megy végbe. Viszont az újsztoicizmus álláspontját – talán meglepő módon – a sokunk által erkölcsfilozófiai-lag semlegesnek gondolt stúdium, az arisztotelianus természetbölcselet támogatja meg ezen a helyen.⁴²

Az attribúcióban egyébként minden valószínűség szerint nem Rimay tévedett. A régi magyar irodalomnak az az alkotása, amely a legvilágosabb példákat adja a természetfilozófia erkölcsfilozófiai alkalmazására, Csáky István moralizáló munkája ugyanis szintén tartalmazza e közhelyet, és azt szintén „Platonis axiomá”-nak tartja.⁴³ Az idézet Platónhoz kapcsolásának története tisztázatlan. Legfeljebb annyit lehet valószínűsíteni, hogy az attribúció cseréjében szerepe lehetett a *Timaiosz* egy helyének (43a–44c), amely szerint a lélek a mindig áramlásban lévő, anyagot befogadó és kibocsátó testben összezavarodik, s csak akkor válik értelmessé, ha felnőttkorban a növekedés és a táplálék folyama már

⁴¹ Amedeo DI FRANCESCO, *Rimay János kísérlete a magyar filozófiai líra megteremtésére*, ItK, 1983, 163–172 (a továbbiakban: DI FRANCESCO 1983), 172. A szenvedélynek a mozgásra való visszavezetése lényegében a skolasztikus gondolkodás örökségeként él a 17. században. Cartesius és Regius elgondolása hoz majd változást e tekintetben, akik szerint az indulat nem mozgás, hanem gondolat, amely persze összefügg az életszellemelek mozgásával; erről lásd LACZHÁZI Gyula, *A szenvedélyek elmélete Apáczai Csere János enciklopédiájában* = KOVÁCS S. I. 2004, i. m., 189–195, 190, 193.

⁴² De ugyanez a természetfilozófiai nézet más etikai konzekvenciák felé is megnyitható. Nagyon jellegzetes például a helynek adott, egészen más célú dantei értelmezési irány: ő az emberi nem egyetemes békéjének mint legfőbb jónak az igazolására futtatja ki.

⁴³ „Az elme vagy lélek ülve leszen okos. Nyugodalomban, nem nyughatatlanságban. Szabad érzékségek fárasztják az elmét, mert rendetlen indulatokat Szereznek benne. [...] Ha bölcs akarsz lenni, [...] csak az érzékségek itéletire ne támaszkodgyál. Fuss önnön magatolis a' testtől, mert a' kívánságok táplálója, a tagok élete, indulatoknak oka; mennél kjebb a' test, annal nagyobb az elmének éli”. CSÁKY István, *Politica philosophiai Okoskodás-szerint való rendes életnek példája* (1664–1674), kiad., bev., jegyz. HARGITTAY Emil, Bp., Argumentum, 1992, 100.

nem önti el olyan bőségben, s így a körforgások megnyugszanak és állandósulnak.⁴⁴ A *Kratülosz*ban pedig a tudomány (episztémé) főnévnek és állandó jelzőinek az etimológiáját is az áramlás megállításával, a nyugalmi állapottal hozza kapcsolatba Szókratész (437a–c).

Kevés figyelmet érdemel az a rövid intarzia, amely arról szól a levélben, hogy a kényeszerű megállapodottság közepette sem múlik el nap munka nélkül (16). Természetesen a Plinius Apellész-anekdotájából származó szállóige szavai ezek.

Még az utolsó, nagyon nyomatékos helyen, a levél befejezéseként álló idézetről (18) kell beszelnünk, amely szerint „Jobb és dicséretesebb a fő dolgokban valamennyire előhaladni s lépni, hogy nem a kicsiny köz dolgokban főnek és jelesnek lenni.” A levél felékesített stílusa és a levélíró stílusideálja efféle fő dolog volna, amelynek még tökéletlenség esetén is meg kell kapnia a pálmát a bármily problémátlanul gördülő nemdeviációs, köznapi kifejezésmóddal szemben. Az idézet ismét Iszokratésztól való, ám ezúttal egy demonstrativum-nembeli szónoklatból: Heléna panegyricusából.⁴⁵ Igen különös arányú oráció ez, nagyobbik része digresszió; ahogyan Wolf fogalmazott tartalmi összegzésében, többet foglal magába „praeter rem, quam ad rem”.⁴⁶ Magáról Helénáról csak a terjedelem valamivel több mint kétötödét kitevő záró része szól, a megelőző kétötöd rész Thészeusz kiválóságát magasztalja. Thészeusz azért kerül a képbe, mert ő volt az, aki a még hajdon ifjú Helénát először elrabolta, s az, hogy ilyen tekintélyes és nagy érdemű hősre már zsenge szüzlány korában ekkora hatással volt, a hősnő rendkívüli voltát bizonyítja. A beszéd kezdő egyötöde pedig az Iszokratész korában elszaporodott, hajmeresztően valószínűtlen tárgyú szónoki gyakorlatok bírálatát adja. Keresett tárgyaikról valótlán állításokat tesznek és hamis bizonyítékokat keresnek össze szónokiskolaikban a pénzhajhász tanárok, azzal hitegetve a tanítványokat, hogy az ezekben a szélsőséges helyzetekben elsajátított fogások gyerekjátékká teszik majd a valóságos ügyekben való szereplést, holott ennek épp az ellenkezője az igaz. A szónoki gyakorlatokban is az igazság felkutatására, a gyakorlati ügyek kezelésében való jártasság megszerzésére kellene törekedni, szem előtt tartva, hogy a hasznos dolgokról szóló valószínű feltevés előbbre való, mint a haszontalan dolgokról való egzakt tudás. Ezt a gondolatot folytatja a Rimay által átvett részlet is.⁴⁷ Iszokratész épp azért választotta Heléna dicséretét, hogy

⁴⁴ Azért a *Timaiosz* egy másik helyéből (89e–90d) az is világos, hogy ez nem nyugalmi állapotot teremt, hanem a léleknek a megfelelő nevelés általi táplálását és az őt megillető, kellő arányú mozgásokban, vagyis a halhatatlan és isteni dolgok megfontolásában mint a bennünk lakozó isteni elemmel rokon mozgásokban való állandó gyakorlását jelenti. Mindehhez vö. A. E. TAYLOR, *Platón*, ford. BÁRÁNY István, BETEGH Gábor, Bp., Osiris Kiadó, 1999 (Osiris Könyvtár: Filozófia), 629, 638.

⁴⁵ Hasonló gondolatok persze egyéb szónoklataiban sem ritkák: vö. pl. *Ad Nicoclem* 30; *Nicocles* 43. stb.

⁴⁶ ISZOKRATÉSZ 1548/1567, i. m., II, 605.

⁴⁷ „... illud cogitantes, longe praestabilius esse, de rebus utilibus mediocres opiniones habere, quam supervacaneum exquisitam cognitionem: et aliis paulo superiorem esse in magnis, quam in parvis, praesertim iis quae vitam nihil adiuvant, multum excellere.” ISZOKRATÉSZ 1548/1567, i. m., II, 609. Hasonló gondolat Rákóczi János 1613. július 17-én Rimayhoz intézett leveléből: „mindenkor tekintetesb az tudósoktól dicsértetni, hogy sem az tudatlanoktól”, s a tudós ember szerepe itt természetesen Rimayra van osztva. Alsó-sztrégovai és rimai RIMAY János *Államiratai és levelezése*, kiad. IPOLYI Arnold, bev. SZILÁGYI Sándor, Bp., MTA, 1887, 196.

megmutassa, mennyivel nehezebb eredetinek lenni a szokásos, jól ismert tárgyakban, mint a légből kapott, képtelen kitalációkra épülő ügyeskedésekben.

Rimay és Iszokratész gondolatmenetét összevetve ismét azt állapíthatjuk meg: szemben a Cicerótól átvett, az eredetitől igencsak eltérő értelemben áttért idézetekkel, a görög szónok reflexiója igen autentikus értelmezésben kerül alkalmazásra.

Kísérreljük meg az összegzést! Először arról kell beszélnünk, amit a „satyrás dorgáló feddő írás” felől tudtunk meg. Mindenekelőtt szögezzük le, hogy Rimay jelzőbokra ez esetben is csak a latin terminus többszöröződése, vagyis a kifejezés együttesen sem jelent többet, csak annyit: *satíra*, a *dorgálás* és a *feddés* ennek parafrázáló megismétlése csupán, nem minősítő és esetleg jelentést szűkítő értelmű jelzője.⁴⁸

Jankovics József volt az, aki felhívta rá a figyelmet, hogy a 17. század eleji, udvarellenes tematikájú magyarországi megnyilvánulások mögött éppúgy kereshető a neosztoicizmus udvartól-tömegtől távolságot tartó tudós magatartása, mint a kezdődő puritanizmus morális támadása, és hogy a két tendencia fel is erősíthette egymás hatását.⁴⁹ Rimay levelét figyelmesebben megvizsgálva úgy látom, ennél még valamivel bonyolultabb a helyzet.

Rimay elveszett szövegét és annak a levélbe foglalt tömörített kivonatát is formálhatták többek között olyan tényezők, amelyek prédikatori indíttatásból kifogásolták az udvari élet erkölcstelenségét, és ezt csakugyan megkönnyíthette az a terminológiai egybeesés is, amely a *satíra* mint *feddő írás* és a protestáns homiletikai műfajelmélet⁵⁰ *genus correctorium*ának állandósuló magyar megnevezése között fennállt. Ez az épületes célú, keresztényi erkölcsöktől való eltérést kifogásoló prédikatori *feddőzés* is lehet azonban a lelkipásztor szokásos, nevek említése nélkül véghezvitt erkölcsjavító intelme, de lehet – különösen a puritánoknál – prófétai hévvel személyeket megnevező és megszólító dörgelem is.⁵¹ Rimaynál az utóbbira következtetni nincs semmi alapunk, az előbbibe azonban problémátlanul belesimulhatott a középkori francia domonkos szerző erkölcsi rendszerezésének felhasználása. Bár ez nem nagyon erős feltételezés: a Guilielmus Peraldustól való mondat- és gondolatkölcsonzés filológiai bizonyossága is lehetne szilárdabb, meg aztán a szóba jöhető részlet éppenséggel a szerzetesek életmódját kifogásolja, nem az udvariakét. Ha azonban mint típusra tekintünk a prédikatori etikai segédkönyvre, nem zárhatjuk ki az ilyenek használatát és hatását. Amit viszont kizárhatunk, az

⁴⁸ Szenci Molnár szótárában a *satyra* jelentése: „Meg feddő versec, kikben soc fele vetkec ele szamlaltatnac, es keserü szidalommal szidalmaztatnac”, vagyis a *feddés* és a *szidalom* minden *satíra* műfajteremtő összetevői. Ezzel persze a régi Magyarország műfajelméleti gondolkodását lehet jellemezni, nem a műfaj klasszikus antik történetét.

⁴⁹ JANKOVICS József, *Udvarellenes tendenciák a 17. század eleji magyar költészetben* (a továbbiakban: JANKOVICS 1987c) = *Magyar reneszánsz udvari kultúra*, szerk., előszó R. VÁRKONYI Ágnes, Bp., Gondolat, 1987 (a továbbiakban: R. VÁRKONYI 1987a), 86–103.

⁵⁰ Erről: KECSKEMÉTI Gábor, *A korai protestáns homiletika szerepe az európai és a hazai irodalmi gondolkodás történetében*, ItK, 107(2003)/4–5, 367–398.

⁵¹ Az ortodox kálvinista és a puritánus lelkipásztori szerepértelmezés különbségéről a prófétálás dolgában: KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas Könyvkiadó, 1998 (Historia Litteraria, 5) (a továbbiakban: KECSKEMÉTI 1998), 182.

az, hogy efféle munkák megfelelőnek tartották volna a Rimay-féle bővelkedő nyelv használatát.

Luther szemléletének azt az aspektusát, amely leszámol az elokvens nyelv igazság-megjelenítő lehetőségével, s amelyben az egyenes és érthető beszéd instrumentalizmusa győzedelmeskedik, nemrégiben az esztétikai térszeme pre-esztétikai temporalizálhatóságát kereső hazai kutatás világította meg.⁵² A puritánokkal kapcsolatban magam is többször hangsúlyoztam már, hogy a hatékony nyelvhasználatot nem a normától való minél nagyobb mérvű deviáció, hanem a norma minél szorosabb követése által vélték megvalósíthatónak.⁵³ A puritánok mellett azonban az anglikánokra is nagy hatása volt John Jewel (1522–1571) salisbury-i püspöknek, aki 1548-ban Oxfordban elmondott szónoklatában (*Oratio contra rhetoricam*) pontosan az ellen intézett támadást, hogy a szónoklatot szisztematikusan a hétköznapi kommunikációtól eltérő módon kellene megtartani,⁵⁴ vagyis a Rimay álláspontjával homlokegyenest ellenkező pozíciót foglalt el. Ami pedig a hazai ortodox kálvinistákat illeti, most elegendő lesz Geleji Katona Istvánra utalni, aki elvi igénnyel fejtette ki, hogy a magyar tolmácsolásban „kerülnünk kell a körülírásokat, s arra kell törekednünk, hogy amit a mintául szolgáló nyelv egy szóval mond ki, azt mi is ugyanilyen tömören fejezzük ki”, aminek a tükörfordítások is alkalmas eszközei lehetnek.⁵⁵ Rimay fordítói-stilisztikai eszménye, amely „a virtuozitás érdekében habozás nélkül feláldozza az érthetőséget”,⁵⁶ és az egyházi épületes próza gyakorlatiasságát és közérthetőségét szorgalmazó protestáns kívánalmak: összeférhetetlenek.⁵⁷

Szatírárt írni tehát minden bizonnyal nem efféle alkotást, hanem humanista tevékenységet jelenthetett Rimay számára, mondjuk az Aeneas Sylvius Piccolomini 1444. évi udvarbíráló levelének⁵⁸ megfelelő színvonalon. Az, hogy e tárgyú ténykedését bejelentő írásából most horatiusi satíratöredékek kerültek elő, jelentős súllyal nyomatékosítja ezt a feltevést. Már Jankovics jelezte, hogy a 17. század eleji udvarellenes tendenciáknak megvolt ez a Horatiusra, Juvenalisra és több más klasszikus és humanista szerzőre támaszkodó vonulata is, kimutatta a jelenlétüket például Henricus Petreus Herdesianus *Aulica vita* című antológiájában,⁵⁹ de mindezt közvetlenül Rimayhoz kapcsolni csak most sikerült.

Igaz, az erkölcsi tárgyú irodalom humanista hagyománya is többféle vonulatot ötvöz, s Rimay, azt hiszem, nem is a horatiusit aknáztá ki a legnagyobb mértékben ezek közül.

⁵² BAZSÁNYI Sándor, „Álnokul költött fabulák”: *Tanulmányok az esztétikai tudat formálódásának magyarországi előtörténetéhez*, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2001, 44–45.

⁵³ KECSKEMÉTI 1998, i. m., 93.

⁵⁴ Wilbur Samuel HOWELL, *Logic and Rhetoric in England 1500–1700*, Princeton N. J., Princeton University Press, 1956, 123–124.

⁵⁵ BALÁZS János, *Hermész nyomában: A magyar nyelvbölcsélet alapkérdései*, Bp., Magvető, 1987 (Elvek és Utak), 420–423.

⁵⁶ MERÉNYI VARGA 1970, i. m., 506.

⁵⁷ A lutheranizmus nyelvi eszményeit illetően lásd még az alább idézendő rózsahegyí disputációt.

⁵⁸ Aeneas Silvius PICCOLOMINI, *Pápa vagy zsinat? Válogatott levelek*, vál., utószó, jegyz. BORONKAI Iván, ford. BORONKAI Iván, KAPITÁNYFÉ István, Bp., Magyar Helikon, 1980 (Bibliotheca Historica), 80–108.

⁵⁹ JANKOVICS 1987c, i. m. = R. VÁRKONYI 1987a, i. m., 87–89.

A Horatius által az ókomédiából levezetett, személyes bűnöket név szerint kipellengérező jelleg helyett két általánosabb etikai tárgyalásmód is kínálkozott, megfelelőbbek az élőködő, erkölcstelen, részeges, trágár, buja udvaroncok, e „nemzetközi ál- vagy fél-értelmiségi kalandorréteg”⁶⁰ elítélésére. Ezek egyike a sztoikus erkölcsfilozófiai hagyomány, amely, amint láttuk, az arisztotelianus természetfilozófiával is kiválóan kapcsolatba hozható volt. A másik a retorikaelméleti traktátusoknak a szónokot mint derék embert tárgyaló hagyománya. A levelet záró Iszokratész-idézetnek az etikus szónok eszményét a haszonleső szofistákkal szembeállító eredeti kontextusa végső soron ezeknek a retorikai reflexióknak a sorába tartozik.

E vonulatok már csak azért is erősebbek lehetnek Rimay számára a horatiusi szatíra hagyományánál, mert Horatius, amint kiemeltém, szatíráit mindig is köznapí, csevegő nyelven formálta meg, s emiatt azokat ő maga el is választotta költészete többi, irodalmi értékűnek tekintett műfajától. Vagyis, sarkítva a dolgot, azt mondhatjuk: Rimay eszménye olyan szatíra lehetett, amely mind általános érvényű, filozófiailag beágyazott tartalmában, mind igényesebb, irodalmibb kifejezési módjában magasabb rendű a horatiusinál. Mind fordítási megoldásaiban, mind egész írásának stilisztikai kidolgozásában nem annyira imitatív, mint inkább aemulatív jelleget figyeltünk meg.

Különböztethető, hogy ennek a stilisztikai, retorikai bravúroskodásnak is megadható az erkölcsfilozófiai interpretációja. Az arisztotelészi etika meghatározása szerint, amint ismert, az erény két szélsőség közötti harmonikus közép, két rossz közötti jó. Ez azonban csak az erkölcsi erények vonatkozásában van így. Az intellektuális erények nem középet jelentenek a szélsőségek között, hanem bizonyos képességek legmagasabb rendű megléte a kívánatos. Vagyis az erény legtokéletesebb formája akkor jön létre, ha az erkölcsiek tekintetében az arányos középben járó ember képességek dolgában kiemelkedőt, szélsőségeset valósít meg. Vir bonus dicendi peritissimus – foglalhatnánk össze a dolog lényegét, egyben Rimay önértelmezését és erkölcsi kívánalmát.⁶¹

Rimay önértelmezésének éppúgy, mint valóságos élethelyzetének sok köze van ahhoz is, amit Cicero *De officiis*-ával kapcsolatban felidézünk. Ahogyan gyors és sikeres emelkedés után, i. e. 62. évi consulságát követően Cicero elszigetelődött, légüres térbe került s nem tudta többé befolyását visszaszerezni a politikai életben, úgy szorult ki Rimay, korábban Ecsedi Báthory István, Bocskai István, Illésházy István, Thurzó György és Imre országos dolgok viteléhez szokott, befolyásos főembere az 1620-as évek elejétől a nagypolitika világából. S ahogyan a Pompeius párhívveül szegődött Cicero a pharszai vereség után, a negyvenes évek közepén a filozófiai stúdiumoknak, különösképpen az állhatatosságot igazoló erkölcsfilozófiának szentelte a figyelmét, úgy vált mind igényesebb és zártabb irodalmi és gondolkodói univerzum megteremtőjévé a sztregovai bölcs.

⁶⁰ JANKOVICS 1987c, i. m. = R. VÁRKONYI 1987a, i. m., 101.

⁶¹ Hogy az ebből a felfogásból következő nyelvi eszmény mennyire különbözik a Rimayval közel egykorú hazai lutheránusokétól is, azt a közeljövőben egy 1642. évi rózsahegyí disputáció elemzésével szeretném bemutatni: ZOLNAY Péter, *Disputatio ethica de virtutibus homilicis: comitate, veracitate et urbanitate, quam... in... Rosebergensi gymnasio sub praesidio... Iohannis Kuserae, ejusdem gymnasij directoris supremi publice ventilandam exhibet... ad diem 27. Augusti horis ante et pomeridianis*, Lőcse, 1642 (RMK II, 600 – RMNy 1951).

Rimay elitista arisztokratizmusának több jelét láttuk levele forrásait elemezve is. Emlekeztetek Horatius megjegyzéseire arról, hogy nem a fórumon kíván szerepelni a műfájában a többiekénél jobbnak, a legkülönbnek tartott művével, és csak a válogatott, művelt kevesek tetszését tartja valamire. De még indokoltabbnak tartom visszatérni Iszokratész *Panegyricus*ára. Most került elő az első adat arról, hogy Rimay olvasta e művet, s ezért érdemes azt egészében szemügyre vennünk, hátha további kapcsolatokat sikerül találunk annak gondolatmenete és Rimay gondolatvilága között.

Az antik szónoklatnak meglehetősen hosszú bevezető része van. Iszokratész megítélése szerint műve a szónoklat legmagasabb rangú fajába tartozik, abba, amely a legfontosabb ügyekről szólva a legnagyobb hasznot származtatja hallgatóira. Mivel ugyanarról a tárgyról sokféle módon lehet beszélni, felhagyni az igyekezettel csak akkor szabad, amikor a körülmények már okafogyottá teszik a beszédet, illetve amikor olyan teljes körűen kidolgozott már a tárgy diszkussziója, hogy azon nem lehet további megszólalással javítani. Gorgiasz és Lüsziasz hasonló tárgyú olimpiai beszédei után még nem ez a helyzet, ezért indokolt a pánhellén összefogás újbóli tárgyalása. Vannak ugyan olyanok, akik gáncsolják azokat az okfejtéseket, amelyek a közemberek kompetenciáján túl esnek és különleges gondossággal kidolgozottak, s a legmagasabb rendű szónoklatot is a törvényszéki beszéd szokásos fogásai szerint ítélnék meg. Nyilvánvaló, hogy e kritikusok a maguk szintjén álló dolgokat dicsérnek. Iszokratész viszont nem ezek ítéletének kíván megfelelni, hanem azokénak, akik a kifejezés semmiféle gondatlanságát nem tűrik el, és az ő szónoklataiban a mások műveiben fel nem lelhető minőséget keresnek. Más szónokok beszédet kezdő mentegetőzéseiről szoktak szólni, hogy milyen nehéz feladat, különösen a felkészüléshez rendelkezésre álló idő alatt, a tárgyuk nagyságához megfelelő szavakat találni. Iszokratész viszont biztosra veszi, hogy ha ő nem a tárgyhöz és a saját hírnevéhez, valamint a tárggyal eltöltött idő nagyságához méltó módon beszél, nem találhat mentséget hallgatóinál, hanem azok nevetségesnek fogják tartani. Az a benyomásom, hogy Rimay egész levelének gondolatmenetéhez nagyon közel eső előképet leltünk fel Iszokratész beszédében. Teljes pontossággal rezonálnak rá az utóirat szavai arról, hogy a levél tárgya néhány egyszerű tömondatban is elmondható lett volna, de sem a címzett, sem a feladó személyéhez nem illett volna ez az előadásmód. Más kérdés, hogy tudomásunk szerint a Rákóczi-könyvtárnak nem volt Iszokratész-kötete, úgyszólván erősen kétséges, hogy a címzett minden tekintetben elérhette volna a célzásokat, amelyek a szerzőt a legmagasabb rendű görög szónok, a címmegnevezést pedig az igényes műkritikus magaslataiba stilizálták.

Viszonylag sokat és érdemit írtak már Rimay világszemléletének és filozófiájának alapelveiről, a köznépet megvető, a magányos életet, az egyéni függetlenséget mint az igazi szellemi szabadság eszközét magasztaló elit-humanizmusáról, amelyben „kifejezésre jut a művelt, a kiválasztott ember arisztokratikus magánya és felsőbbbégérzete a világgal szemben.”⁶² Itt elemzett szövegével kapcsolatban is kiemelték „intellektuális exkluzivitás”-át, „szűk körnek szánt, vajt fülekre apelláló, dekadens elzárkózásról valló

⁶² DI FRANCESCO 1983, i. m., 169.

törekvés”-ét.⁶³ Ehhez a portréhoz mégis hozzájárul néhány vonással legmarkánsabb, legegényibb írása szellemi hátországnak felvázolása. Egy-egy pillanatra jól láthatóvá válik, hogy a kor legnagyobb tekintélyű, minden gimnazista által kötelezően tanulmányozott, standard szerzőiből⁶⁴ és műveiből is készíthető olyan tendenciózus szortiment, amely a normától való deviáció igazolását szolgálhatja. Legalábbis a formaeszközök normatív használatától való deviációét az erkölcsi kívánalmak normatív megkövetelésének tartalmi célja érdekében.

Szerintem a manierizmus és a barokk között éppen ott húzódik a határvonal, ahol a nagy belső meggyőződéssel és küldetéstudattal a lehető legkiterjedtebb közönség számára átadni kívánt normatív tartalom a formaeszközöket is a legszélesebb körben hatni alkalmas, normatív irányokba állítja át. Nem egy irányba, hanem legalább kettőbe: a katolikus és a protestáns barokk irodalom felszíni, stilisztikai jegyeikben gyakran egészen különböző, invenciójukban, valamint voluntarista, manipulatív és reprezentatív intenciójukban azonban szoros megfeleléseket mutató rendszerei felé.⁶⁵ És szerintem Rimay ezen az úton sohasem indult el.

⁶³ MERÉNYI VARGA 1970, i. m., 505.

⁶⁴ Ezek közé Cicero mellett Iszokratészt is bátran odaérthetjük. Az 1574-ben írásba foglalt besztercebányai tananyagfelosztás szerint a görögre még nem oktatott harmadik tanulócsoport már megismerkedett egyik latinra fordított beszédével, majd a legfelső csoportban ugyanazt görögül is átvették (MÉSZÁROS István, *XVI. századi városi iskolánk és a „studia humanitatis”*, Bp., Akadémiai, 1981 [Humanizmus és Reformáció, 11], 84, 172). A lőcsei iskola 1589. évi szabályzata szerint a legidősebb diákok Cicero mellett Démoszthenész vagy Iszokratész beszédeit olvasták (uo., 88, 97, 186). Természetesen a jezsuita tananyagnak is része volt (uo., 140, 179).

⁶⁵ Vö. KECSKEMÉTI Gábor, *Az eszméletörténet új lehetőségei a régi magyar irodalom kutatásában = Az irodalomtörténet esélye: Irodalomelméleti tanulmányok*, szerk. VERES András, társszerk. BEZECZKY Gábor, VARGA László, Bp., Gondolat Kiadó, 2004, 161–168.